

COMUNITATS I BÉNS COMUNALS AL PALLARS SOBIRÀ, SEGLES XV-XVIII

JOSEP M. BRINGUÉ I PORTELLA

Comunitats i béns comunals al Pallars Sobirà, segles XV-XVIII, és el títol de la tesi doctoral llegida a l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, Universitat Pompeu Fabra, el 3 de novembre de 1995.¹ Culminava així una investigació de més de deu anys.

De fet, el plantejament inicial s'orientava a un estudi dels boscos i de l'explotació de les muntanyes durant el segle XVIII. Els primers contactes amb l'ampli ventall d'actuacions de les comunitats sorgit del buidament sistemàtic de totes les fonts notariales del Pallars Sobirà em van portar a una triple reflexió. Primer, la documentació reflectia unes actuacions de les comunitats plenament lliures i autònomes. Vaig veure la necessitat de verificar fins a quin punt arribava la dependència senyorial i de cercar-ne l'origen. En segon lloc, la fusta d'aquells boscos objecte del meu interès inicial no era pas l'únic recurs explotat. De mica en mica, una conclusió es va imposar: em calia canviar l'objectiu. Els boscos em remetien a les comunitats. En tercer lloc, des del primer moment em va cridar l'atenció la gran quantitat d'actes que recollien requestes, concòrdies o sindicats relacionats amb la conflictivitat entre comunitats. Era necessari interpretar aquest nivell de conflictivitat.

La base documental més important ha estat variada i heterogènia: entre altres, l'antic arxiu comtal i del marquesat de Pallars, una secció de l'arxiu ducal de Medinaceli, en aquell moment a Sevilla, per a la documentació dels segles medievals i XVI-XVII; els protocols notariales eclesiàstics de les esglésies locals conservats als arxius parroquials de la Seu d'Urgell pel que fa a les actuacions de les comunitats de final del XVI, del XVII i del primer terç del XVIII; els protocols notariales de Sort, Rialb, Esterri d'Àneu, Gerri de la Sal i Tírvia per a tot el segle XVIII; un conjunt prou ampli de plets i processos de la Batllia General, la Reial Audiència i la Reial Intendència (ACA); un conjunt de documentació local conservada als municipis del Pallars o a cases particulars; i les fonts fiscals de l'Arxiu Històric de Lleida.

La tesi s'ha dividit en tres parts: comunitats i recursos naturals, les relacions de les comunitats amb el règim senyorial i la conflictivitat com a base per a l'examen de la dinàmica.

Així, en primer lloc, s'hi delimiten les característiques bàsiques del poblament i els canvis esdevinguts amb la crisi dels segles XIV-XV i l'aparició de termes i valls ròncecs (capítol 1). S'hi

1. Fou dirigida per la Dra. Eva Serra (Universitat Pompeu Fabra) i jutjada per un tribunal presidit pel Dr. Ramon Garrabou (Universitat Autònoma de Barcelona) i integrat pels vocals Dr. Enric Tello (Universitat de Barcelona), Dra. Rosa Congost (Universitat de Girona) i Dra. Arantxa Otaegui (Universitat Autònoma de Barcelona), actuant com a secretari el Dr. Josep M. Salrach (Universitat Pompeu Fabra).

diferencien, després, els territoris i els drets subjectes als usos particulars de les cases dels usos col·lectius de tota aquella comunitat (capítols 2 i 3). En un altre capítol s'hi analitzen els drets, les facultats i els usos col·lectius que aquelles tenen sobre les terres dels particulars tot remarcant-hi les diferències amb la resta de Catalunya. Es planteja, després, a partir de la documentació judicial de les cúries senyorials del marquesat de Pallars i d'unes altres dels segles xv-xviii, la necessitat de considerar el terme com a unitat bàsica, individualitzada. S'hi estudien així l'estructuració del territori i les relacions entre els termes i les comunitats circumveïnes, és a dir, els *emprius*, i entre les valls, és a dir, les *patzeries*. A l'últim, s'hi treuen a la llum les diferències jurídiques amb relació a la resta de Catalunya (capítol 5).

En tercer lloc, s'hi estudia fins allí on ho ha permès la documentació l'explotació dels recursos naturals feta per les comunitats: els boscos (llenyes, fustes, *fusta del rei* i *fusta de negoci*, carbó, fullam i boigues) amb les seves conseqüències sobre la desforestació; les pastures i els pasturatges de muntanya, és a dir, les herbes i tot el seu entramat de mecanismes jurídics i organitzatius creats per les comunitats per tal de regular-ne l'accés i l'explotació (capítols 6 i 7).

Per entendre millor aquesta explotació dels recursos naturals que formen la base dels béns comuns, s'hi planteja a continuació (capítol 8) la qüestió de qui té dret i qui té accés lliure sobre aquests béns comuns.

Per acabar, s'hi insinuen els canvis introduïts al segle xviii amb la pèrdua progressiva de l'autonomia financera i la cada vegada més activa presència de l'Estat (capítol 9).

La segona part té com a objectiu l'estudi de les possibles limitacions imposades pel senyor sobre les comunitats i, també, identificar les arrels de l'ampli ventall de llibertats, privilegis, usos i costums, escrits i no escrits. Interessa comprendre per què aquelles llibertats es mantingueren a l'època moderna. L'anàlisi de les situacions que portaren a la fi del comtat de Pallars i la venda d'aquest al duc de Cardona (capítol 2) i de la comptabilitat senyorial dels anys 1522, 1523, 1524, 1532, 1540, 1575, 1589, 1628 i alguns altres (capítols 3, 4 i 5) ha permès comprovar dues coses. Primer, ens permet explicar la consolidació de les llibertats el 1487 i el 1491 per la necessitat del rei i del duc de Cardona de posar fi a la guerra del Pallars (1484-1487) i d'atreure's la fidelitat de les comunitats. En segon lloc, s'ha fet palès que no hi ha cap tipus de renda senyorial o d'exercici de facultats i poders senyorials en el qual les comunitats no hagin aconseguit quotes, o sigui, uns gradients de llibertat més o menys favorables a aquelles, segons valls i llocs. Un conjunt de privilegis que insinuen un acoblament d'un antic poder pagès autònom dins el comtat i, després, la senyoria del marquesat de Pallars; uns privilegis que he identificat en les institucions locals i supracomunals (capítol 6).

A la tercera part s'analitza la dinàmica de les relacions entre comunitats, comunitats/senyors i comunitats/cases particulars. Es parteix de la base que el conflicte és el mecanisme habitual per delimitar i adequar en cada moment aquelles relacions, sobretot les intercomunitàries. D'un total de 158 conflictes identificats se n'han seleccionat uns quants exemples.

Dins el primer tipus de relacions intercomunitàries s'analitzen els casos següents: la lluita pel domini i per l'explotació comercial de la fusta dels boscos de la vall Ferrera per a carbó de dues fargues durant els segles xvii i xviii i l'intent de crear una farga comunal per a tota la vall

a la segona meitat del XVIII; la implicació de dues comunitats de dues senyories diferents en la lluita per la possessió de la muntanya de Sobac entre circa 1370 i 1759, que donà lloc a la creació del bosc dels Tres Comuns; i l'ocupació, la disputa i les guerres obertes pel domini d'una vall rònega de jurisdicció reial per dos grups de pobles que creen dues unions o germandats, entre el segle XIV i el XIX, especialment interessant perquè deixa al descobert les estratègies defensives de les comunitats per conservar els seus drets davant una capbrevació reial durant el 1602-1603 i les successives adaptacions a les noves condicions polítiques. Finalment, un exemple sobre fins a on va arribar la virulència dels enfrontaments i la imbricació dels interessos comunals i els de les cases més *fortes* o *velles* en la disputa sobre l'apropiació de termes rònecs i els drets i les facultats sobre aquells durant el segle XVI, i un altre sobre la formació, més pacífica, d'un terme mitger i uns emprius a cavall dels segles XV i XVI.

La dinàmica de les relacions comunitats/senyors (capítol 3) s'observa a partir d'uns dels pilars del règim senyorial al marquesat de Pallars: fracassat el domini senyorial sobre les terres particulars i comunals, el duc de Cardona consolida la quístia o talla com a base per incidir sobre les cases. S'analitzen, així, la implantació (segles XIV-XV), les característiques, l'evolució i el tombant favorable a les comunitats enfront del senyor així com l'ús de la quístia com a element d'estratificació interna (focs/ajudants). Es treu a la llum, també, tota la problemàtica dels censals carregats per les comunitats a «obs del senyor» a canvi d'indemnitzacions i de consignacions de les rendes senyoriales del marquesat de Pallars que rellançaren el protagonisme adormit de la Vista General del marquesat i de les comunitats des de 1575 fins a 1684, unes institucions supracomunals que fins a la fi del segle XVII caminaven cap a la constitució d'un veritable òrgan de poder de la terra.

UNA LòGICA INTERNA

A la primera part he volgut treure a la llum el que per mi són els tres elements bàsics de la lògica interna d'aquestes comunitats pel que fa al domini i l'explotació dels recursos naturals.

Des d'aquesta perspectiva, el model d'aquesta societat es basava en la identificació d'uns *termes* territorials com a unitat bàsica de jurisdicció. És a dir, aquell territori propi i diferenciat del de la comunitat veïna per senyals (creus, ratlles, osques fetes a pic de martell, pedres, roques, carenes de muntanyes, etc.) i fites per on cada comunitat exercia la seva pròpia jurisdicció, vedada a un altre poble, entesa com la capacitat d'aplicar-hi aquell conjunt normatiu, basat en el costum, que regulava les relacions entre els seus membres i entre aquests i el medi natural.

Aquest bocí de territori individualitzat fou el lloc on aquella portava a terme la seva capacitat d'organitzar, administrar, controlar, vedar o permetre l'explotació dels recursos naturals; on les seves autoritats i/o els mateixos veïns defensaven els seus drets amb procediments judicials, i extrajudicials i, si calia, amb guerres obertes de comú a comú; on castigava els infractors, fossin veïns o estrangers, i on impedia el gaudiment dels recursos naturals als membres aliens a la comunitat.

Una segona base era aquell conjunt de drets, facultats, usos i costums que regulaven l'ús del territori. Així s'ha tret a la llum, a partir d'una documentació molt dispersa, l'entramat prou

emboticat de les normes consuetudinàries sobre les pastures col·lectives en les terres camps i els prats propis de les cases particulars (camps oberts, la divisió en *bannides*, *bandades* o *culties*, la regulació de la vedació o el tancament de terres; la normativa sobre els pastors comunals, els vaquers, els aguassers, etc.); sobre l'explotació dels boscos per a ús propi o proveïment de subsistència («bosquejar, llenyar, fullar, herbejar», o «llenyar, taiar, fer fusta, fulla y totes les demés coses que per son ús y lo de sa casa tinga menester» i, encara, «tot lo demés que acostuman usar en quant a la arboladura y mata los vehins y particulars» o per *fusta de negoci*, és a dir, la venda comunal de partides boscoses mitjançant l'arrendament, i la pràctica i el costum tocant a l'ús de les terres de conreu temporal, dites *botigues*.

També s'hi ha aclarit la normativa sobre les pastures de les herbes de les terres comunals i de les muntanyes estiuenques (les normes d'entrada del bestiar i del pastoreig; el control de l'arribada i la sortida de les ramades i el nombre dels caps de bestiar permesos; la divisió de les muntanyes en *muntanyes* i *baixants*, les zones i els llocs per a *bogues*, per a *abeurar*, *ajaijar*, *apletar*, fer l'*orri*, fer els *cortals*, etc.; les *solanes* i els *pastius*, l'arrendament de les muntanyes, etc.).

S'analitza, també, tot l'entramat dels drets de *tinguda de bestiar*: un nombre igual de caps de bestiar major i menor assignats a cada casa que disposi del dret de *veimatge* per a l'estiu (*tinguda d'estiu*) o l'hivern (*tinguda d'hivern*, la meitat de l'estiu). Si bé la *tinguda de bestiar* era un dret que permetia un accés igual de totes les cases a les pastures comunals, les dificultats per salvar l'hivern, el patrimoni particular de cada casa i les estratègies desenvolupades, com la transhumància (estudiada a partir de les poques dades de què dispo), portaren, de fet, a una desigualtat ramadera. Però les cases disposaven de maneres de pal·liar-ho. Es tracta de la capacitat d'exercir la seva *tinguda de bestiar* per mitjà de diverses formes d'adquisició de bestiar no propi. Són les *parceries*, les *gassalles*, els *conllocs* i unes altres figures menors com la *comanda*, o deixar bestiar a *corralider*, a *palla*, etc. La *parceria* és un contracte pel qual un propietari de bestiar cedeix a un pagès, que disposa del dret de *tinguda* dins un terme, l'ús temporal d'un bestiar o de bestiar, o pacta amb aquest la cura i l'alimentació o la recia, a canvi d'un repartiment dels productes i del benefici de la recia; els uns i els altres poden anar acompanyats de pagaments en diners per la totalitat o per part del bestiar i de diverses formes de repartiment d'aquests beneficis. D'aquí les diverses modalitats de *parceries* fetes per particulars o per les esglésies locals: *parceries*, *parceria plana*, *gassalla*, *gassalla plana*, *parceria a mig guany*, *mitgenca* o *mig a mig*, *parceria amb mota*, etc.

A l'últim, s'hi analitzen l'organització i la problemàtica dels serveis col·lectius oferts per la comunitat, és a dir, molins, fleques, tendes, carnisseries, hostals, tavernes, molines, etc. És prou evident que hi ha una cessió dels drets particulars de les cases a favor de la comunitat; que s'obliguen lliurement a construir, reparar i utilitzar aquests serveis, renunciant expressament a uns usos i unes pràctiques particulars. En alguns casos, però, hi ha una coexistència del comerç i del servei comunals (compres d'oli, de peix o de vi i la seva venda a les tendes i les tavernes) amb la possibilitat de fer compres particulars destinades solament al propi ús.

La possibilitat de manar, prohibir, vedar i castigar els infractors, siguin veïns o siguin estrangers, és el tercer tret fonamental d'aquella lògica interna pròpia de les comunitats; una

capacitat de sancionar exercida lliurement, sense intervenció de cap mena del senyor. Així s'hi estudia la capacitat jurídica de fer *ordinacions*, imposar *bans*, fer *penyoraments* i fer pagar les *tales fetes* pels bestiaris com a procediments de punició i de defensa dels drets sobre el seu terme.

El seguiment cronològic de l'organització territorial dels usos sobre el territori i de l'exercici juridicopenal m'ha permès constatar com les comunitats dividien les funcions del territori: quines porcions del terme destinaven a terres de conreu particular de les cases, a pastures, a boscos; quina part deixaven a l'explotació col·lectiva dels «ius pascendi» i com es concretaven els drets de les cases particulars; és a dir, des del dret a percebre la collita fins a la manera d'obtenir la propietat total d'aquelles terres de conreu i prats per mitjà de la compra de la vedació de les terres a la mateixa comunitat.

M'ha permès, també, comprovar la relació dialèctica entre les comunitats, és a dir, les distincions en termes *propis*, termes *quitis*, *emprius*, termes *mitgers*, unions i *agermanaments* entre pobles, etc., i observar les relacions dialèctiques entre les valls (les *patzeries*).

M'ha permès tenir present que els drets, les facultats, els usos no són estàtics i que les normes escrites solen ser fruit de conflictes derivats de canvis. Sovint, després de processos llargs i traumàtics, uns procediments extrajudicials (les *concordies* i les *sentències arbitrals*, en el cas de conflictes entre pobles) o unes capitulacions dels consells o de la Vista General adequen les normes a la nova realitat social.

M'ha permès verificar el pes dels penyoraments ja sigui sobre els veïns o sobre els estrangers al terme i que no hi ha norma de les enumerades suara que no vagi acompanyada de la seva pena corresponent. No hi he pogut comprovar una disminució de la força coercitiva de les comunitats. Tanmateix, no sembla pas que l'evolució fos sempre lineal, cap a una disminució de les solidaritats i les cohesions internes. Fins al segle XIX, l'anàlisi de la documentació permet plantejar la hipòtesi que existiren unes quantes etapes, en un vaivé de signe oposat, en una dialèctica constant entre solidaritat col·lectiva i individualisme.

Amb tot, les comunitats no eren internament igualitàries. Malgrat la premissa general d'un accés lliure i igualitari als recursos naturals del terme per a tots els *veïns* o *cases* d'una comunitat, i malgrat el predomini dels interessos col·lectius i l'organització comunal, l'explotació i l'apropiació dels usos col·lectius beneficiaven més els uns que els altres. Hi descobrim, ja sigui als segles XV-XVI a la vila de Rialb o als segles XVII-XVIII en un altre conjunt de pobles força divers, dues o tres cases riques per poble (les cases *fortes*, cap a un 10/12%); un conjunt de *cases mitjanes* que oscil·len, segons la marxa conjuntural de l'economia, cap a una participació major o menor en la riquesa de la comunitat; i al voltant d'una tercera part de *cases pobres*, considerades així perquè el seu patrimoni particular de terres de conreu no els permet subsistir sense anar a jornal o a captar. Però, tanmateix, són considerades com a cases perquè tenen casa oberta, hi fan foc i contribueixen a les despeses i als treballs comunals. Una situació no pas gaire divergent de les jerarquies establertes per a la Segarra, l'Urgell o el Segrià, per exemple. I això que en el Pallars ens movem dins el context d'unes comunitats petites i minúscules, una mitjana d'11-25 cases per poble entre els mínims de 1373 i els màxims de 1787 pel que fa al conjunt del marquesat de Pallars.

La raó està en el fet que la base patrimonial de la casa (terres, prats, eines, bestiar...) condicionava la capacitat dels més pobres d'utilitzar els béns comunals. Les cases més pobres no disposaven dels mitjans oportuns per utilitzar els béns comunals més enllà de la mera subsistència. Així, a tall d'exemple, les boïgues, és a dir, la capacitat de fer conreus temporals a les terres comunals, es dividien en boïgues d'arada, d'aixada i de destral. S'ha de revisar, doncs, la idea que el sistema comunal sempre afavoreix les cases més pobres.

A més, s'ha constatat una gran mobilitat en el nombre de cases existents a cada poble, lluny dels tòpics d'una estabilitat secular, a causa de les incorporacions i les desaparicions de les cases més pobres (Enviny, 1765-1782, i baronia d'Estac, 1714-1716): fundació de cases en atapes d'expansió amb un patrimoni reduït; emigració definitiva quan l'increment de les despeses comunals o de l'endeutament per afrontar les despeses extraordinàries hi fa impossible la supervivència.

A més, la mobilitat social en el ritme de les fases expansives o de recessió va propiciar que grups de veïns no gaudissin de tots els drets cívics, públics, polítics o jurídics i va afavorir l'apropiació dels esforços artífegues dels pobles pels patrimonis de les cases més fortes o més velles. Neix d'aquesta manera una estratificació jurídica que diversifica encara més les cases i els habitants establerts en un poble: entre *veïns* i no veïns. I els primers, entre *focs* i *ajudants* o entre cases *velles* i *cases noves*, els segons, entre *estadants* i *estrangers*. Totes aquestes categories repercuteixen en una utilització desigual dels recursos, dels drets i de les facultats comunals, encara que, hi insisteixo, el bé comú predomini per damunt del particular de cada casa.

No ha d'estranyar que a les cases nouvingudes en època de prosperitat se'ls imposin filtres per ser acceptades com a membres de ple dret. El cas d'Espot, el 1556, ens il·lustra de com sorgeix un consell restringit format per les cases més velles (els focs) i un grup de cases considerades com a ajudants, uns veïns de segona. El filtre té com a objectiu mantenir una distribució de la riquesa provinent dels recursos naturals favorable a les cases més antigues. Els ajudants no disposen de drets sobre els ingressos monetaris dels arrendaments monetaris i, com que no són membres del consell restringit, no disposen de capacitat de decisió ni d'influir en el debat sobre quan, com i on s'ha d'organitzar l'explotació dels béns comunals. Hi veiem exemples de conflictivitat entre totes dues categories, però encara n'hi tornem a trobar a les primeres dècades del segle XVIII.

L'ELEMENT COHESIONADOR

Tenint en compte tot això, quin fou el principi integrador de les comunitats de l'edat moderna? El 1770, els mateixos representants de les cases més benestants expliciten sense embuts les raons de la cohesió interna. Segons ells, les cases més riques (les més velles i/o les més fortes) fan una cessió de les seves possibilitats d'explotar tots els recursos naturals a canvi de mantenir al seu voltant un contingent de cases susceptibles de ser emprades com a jornalers sempre que les primeres en necessitin. L'ús dels boscos i de les pastures comunals per les cases menys riques (cal afegir-hi l'emigració temporal) exonerava les cases més fortes del pagament de salaris durant la part de l'any (de sis mesos a vuit) que el treball de la terra era impossible.

Aquest grup de cases fortes van tenir un paper fonamental en la configuració i la dinàmica del sistema comunal. Queda aquí obert un nou camp d'anàlisi que, voluntàriament, s'ha deixat per a una altra ocasió: la comprensió de tots els mecanismes que permeteren el control de les cases mitjanes i pobres, com ara la concessió de diners a una casa o a una comunitat, aparentment sense interessos (però també es dóna el cas contrari de cobrament d'interessos abusius a l'Espot de final del segle XVI), davant situacions força compromeses; o el gaudiment de situacions de poder dins la comunitat (el cas dels Sansi Tamon, notaris de la vall d'Àneu des de mitjan segle XVI) o forans (els familiars del Sant Ofici, cas dels Llessui d'Esterrí d'Àneu, segle XVI, o dels Aités d'Enviny, etc.); o els lligams familiars units als anteriors o no (els Moreig d'Espot i Isil a inicis del XVII); i com totes aquestes coses i unes altres els havien de permetre la creació de xarxes de clientelisme, de dependència o de patronatge i l'adquisició de quotes extremes de poder (s'hi apunten els casos dels Llenes de Rialb i de l'abat d'Escaló als segles XV-XVI) o d'explotació dels recursos naturals (el cas de l'explotació dels meners de ferro de la vall Ferrera, segles XVII-XVIII).

Per contra, l'element cohesionador del major grup de cases, les petites i les mitjanes, s'ha de cercar en la necessitat d'associació per plantar cara a les diverses estratègies de producció i subsistència malgrat les diferències internes, de patrimoni i de posició social, que hi pugui haver entre elles.

La simbiosi entre els interessos de les cases més fortes i la força de les necessitats associatives de la resta fou, doncs, el factor integrador que va permetre el manteniment del sistema comunal i donar una resposta unànime contra els atacs procedents d'individualismes interiors i actuacions de forces externes a la comunitat, sobretot durant el segle XVIII, acudint, si calia, a l'ajuda des seu senyor (el marquès de Pallars).

COMUNITATS, DESBOSCAMENT I INDIVIDUALISME

Entre el segle XVI i mitjan XVIII, l'explotació tradicional dels recursos naturals per les comunitats pageses fou, en general, un sistema d'explotació equilibrat i de respecte envers els boscos i les pastures. Entenc això com una racionalitat interna per la qual les comunitats tendiren a adequar les activitats productives dels homes en relació amb la natura per tal de potenciar la reproducció i el creixement sense una destrucció del medi natural. Una producció excessiva, una destrucció o un desboscament precipitat poden ocasionar una desestructuració de la comunitat en qüestió, la qual menaria a una disminució del benestar de les cases i, per tant, a una despoblació a curt termini. Les comunitats, així, foren compel·lides a cercar un equilibri entre explotació i conservació, ja que anar més enllà posava en perill la mateixa supervivència de la comunitat.

Això no vol dir pas que no existiren uns objectius de rendibilitat en l'explotació dels recursos naturals, però es tractava encara, malgrat la diferenciació social, d'una rendibilitat comunal en el sentit que el destinatari era sobretot el grup i no pas l'individu o la casa particular. Així, en aquells segles, els beneficis de l'activitat comercial de les comunitats (els arrendaments dels recursos naturals o de serveis, per exemple) es destinaren a pal·liar les dificultats internes, a millorar el nivell de benestar del grup o a garantir uns serveis i un accés de les cases a uns productes escassos (com ara vi, oli, etc.).

En aquest sentit, parlar de desboscament pròpiament dit vol dir comprovar fins a on i fins quan les comunitats continuaren essent fidels a aquells usos, costums i pràctiques antigues perquè la conservació i el manteniment d'un «equilibri ecològic» van units al manteniment de les solidaritats internes i els canvis en aquell són un reflex dels canvis ocorreguts dins el sistema comunal. Uns canvis que poden respondre a fenòmens d'estratificació o ocasionats per pressions externes a les comunitats. En el primer cas, es tracta d'una pèrdua de la cohesió interna i l'aparició de fenòmens d'individualisme. En el segon, en el cas del Pallars Sobirà, de l'acció desestabilitzadora de l'Estat.

He detectat en la investigació que a la segona meitat del segle XVIII l'explotació dels boscos augmenta fortament fins a mitjan segle XIX. El desenvolupament de l'individualisme, del qual es donen exemples de la segona meitat del segle XVIII, un fort endeutament originat per l'aparició de la pressió fiscal durant els anys posteriors a la guerra de Separació i per les dues guerres passades i el constrenyiment de les finances municipals imposat per l'Estat borbònic des de la dècada de 1770, tot i les resistències de les comunitats a l'aplicació de la Nova Planta, són darrere d'aquesta embranzida de l'explotació forestal: hom obliga les comunitats a acudir cada vegada més a les vendes i als arrendaments dels usos, dels drets, de les facultats i dels recursos naturals dels seus boscos, pasturatges i serveis comunals (molins, sobretot). Un camí obert, al seu torn, al reforçament de l'individualisme.

Uns càlculs hipotètics entorn de la dècada de 1780 demostren que l'explotació pot arribar a ser d'una tercera part de la superfície forestal. Les normatives i els costums en alguns casos (les botigues, per exemple) han deixat de ser efectius. Però, contràriament al que hom acostuma a dir, no són les cases més pobres les protagonistes del desboscament, sinó que les més velles o fortes, aprofitant i empenyent la conjuntura, tenen major capacitat financera per comprar bocins de terres comunals, engrandir camps, comprar vedats, fer més nombroses i més espaioses les boigues que donen més blat i de millor qualitat que les terres cultivades des de temps antic. Són aquestes cases les que poden imposar una passivitat o una abdicació del control de la comunitat o, per contra, el manteniment de les normes consuetudinàries.

Així he trobat símptomes de l'aparició de l'individualisme al final del segle XVIII coexistint amb signes del manteniment de la cohesió i la solidaritat interna en els conflictes que es donen al si de les comunitats entre aquestes i certes cases benestants i entre dues o més d'aquelles. Tot ens mostra que els dos models, el comunal i l'individualista, hi són presents tal com ratifiquen Francisco de Zamora els anys 1788-1790 i Madoz a mitjan segle XX.²

La novetat radica en el fet que l'individualisme del 1770 detectat a la vall d'Àneu, per exemple, es presenta a si mateix com a model superior capaç d'incrementar la població, la producció i el nivell de vida. Mentrestant, el model comunal és presentat pels representants d'algunes cases fortes com un «desordre», una promiscuïtat, un campí qui pugui, unes

2. ZAMORA, F., *Diario de los viajes hechos en Catalunya*, Barcelona, Curial, 1973; MADUZ, P., *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones en Ultramar*, Madrid, 1845-1850, article Lérida, apartats de Montes y Plantíos.

argumentacions que, per cert, sospitosament coincideixen amb la falsa polèmica de la «tragèdia dels comunals», ja denunciada per Thompson,³ però que encara avui és susceptible d'impulsar polítiques mundials. Contràriament, els defensors dels usos col·lectius, com la Vista General de la vall d'Àneu, denuncien l'individualisme com a més injust perquè preconitza una redistribució dels recursos naturals favorable a unes quantes cases, neguen l'increment hipotètic de la productivitat i defensen el comunitari com a sistema més igualitari. L'anàlisi de la documentació i d'alguns casos em permet deduir que les comunitats, en general, internament aconseguiren imposar-se perquè disposaven de mecanismes per mantenir a ratlla les forces disgregadores i perquè aquelles foren minoritàries. Però estigueren exposades a plets ruïnosos contra les cases més benestants.

COMUNITATS I SENYORS

Malgrat el que hem dit, ens cal afegir-hi que aquelles comunitats no estaven fora del sistema feudal. La seva existència era anterior a la formació del sistema feudal (comunitats de la vall d'Àneu o de Cardós) i ben segur que les seves estructures s'havien desenvolupat com un factor de força contra la implantació del feudalisme. Per això, hem de parlar de juxtaposició, coparticipació o subordinació de les comunitats a la senyoria, sigui reial, nobiliària o eclesiàstica.

Aquelles comunitats estaven integrades dins d'un conjunt de senyories (el marquesat de Pallars, l'antic comtat de Pallars, i el vescomtat de Vilamur, amb un 59% del territori; el quart i el cinquè quaters del vescomtat de Castellbò, amb un 28%; l'abadiat de Gerri, amb un 6%; i uns altres de menors com la baronia d'Estac, els Copons de Malmercat, Ferrer de Perves, etc.). Aquestes senyories passaren per una etapa de guerres contínues entre si arran de la política dels comtes de Pallars de recuperar l'antiga unitat territorial durant els segles xiv-xv. La crisi afectà, també, les comunitats, les quals sofriren greus intents de restricció pels seus senyors des de l'últim quart del segle xiv fins al 1487. Durant els segles moderns es diferenciaven entre si per una diversitat de condicions concretes: més duresa senyorial en alguns casos, més grau de llibertats i privilegis en uns altres.

Les comunitats del comtat-marquesat de Pallars desenvoluparen amb èxit mecanismes de control dels poders senyorials per mitjà dels seus privilegis i de l'endeutament a *obs del senyor*. Aquest és el cas del duc de Cardona com a marquès de Pallars durant 1575-1684, el qual estudiem a bastament.

Així succeeix, també, amb el control de la talla, quística o fogatge que tant permet oposar-se al senyor com crear dinàmiques internes estratificadores de grups socials diversos. També succeeix amb l'enfranquiment de la lleuda o amb la conservació, en termes generals, del delme a mans dels rectors, en contraposició a la situació general catalana d'apropiació del delme pel senyor.

3. THOMPSON, E. P., *Customs in Common*, London, 1991, pp. 97-184. Vegeu també MCCAY, B. J., ACHESON, J., *The Question of the Commons*, Tucson, 1987, pp. 1-36 i 311-326.

Les comunitats, d'altra banda, aconseguiren mantenir, en general, el franc alou. El pas del comtat a marquesat no comportà la patrimonialització en termes de domini directe del territori perquè hi hagué lluita i oposició. En el nou pacte feudal de 1491, les comunitats veieren reconegut el franc alou sobre els seus termes i les seves muntanyes, sobre les cases i sobre els patrimonis particulars d'aquestes. La dinàmica senyorial aconseguí imposar, en un procés secular, unes relacions de propietat favorables en llocs i situacions concrets, com ara, en alguns casos, l'ús industrial de l'aigua (molins, fargues i sal).

Fora del marquesat, l'anàlisi detallada ens descobreix una realitat complexa. Un mapa de franc alou clivellat per emfiteusi podria ser la descripció precisa per a tot el territori de la Noguera Pallaresa, des del Pirineu axial fins a Salàs-Aramunt i des del segle xv fins al xix, amb bosses importants amb unes relacions de propietat favorables als senyors (abadiat de Gerri, el 6,4% del territori, per exemple, etc.).

Tan important com delimitar aquelles bosses senyorials és observar els intents d'aplicar-hi el dret jurídic català (favorable als senyors, cal recordar-ho) i les estratègies de les comunitats per defensar aquell franc alou, estratègies que consisteixen a identificar aquell franc alou dels seus termes i de les seves terres amb el pagament de la quística o talla, tot i que s'hi pot veure l'esmunyiment cap a concepcions d'homogeneïtat del domini útil.

Les comunitats, a més, havien desenvolupat, potser a partir de la primigènia condició comtal de tot aquest territori, mecanismes de *contrapoder* pagès que limitava l'exercici de les jurisdiccions senyorials. Així havien adquirit una coparticipació en l'exercici de les jurisdiccions senyorials. Així havien adquirit una coparticipació en l'exercici de certes jurisdiccions civils: el dret a posar bans fins a vint sous, la taxació de les manutencions com ara blat, carn i vi, etc. Havien mantingut, també, una independència d'acció amb la llibertat de reunió i de decisió sense la presència i la intervenció dels oficials senyorials.

A més, gaudien d'instruments de control del sistema judicial. Les comunitats de vall participaven amb els seus braços de cort en l'administració de justícia, civil i/o criminal segons una casuística diversa. Hi trobem, també, en els judicis verbals la figura d'un *raonador* que defensava l'acusat i vetllava pel compliment dels costums de la terra (l'última referència que n'he trobat és del final del segle xvii). N'és símptoma, també, la mateixa persistència dels *judicis verbals* en front dels escrits, un procediment encara plenament vigent en la cúria senyorial de Sort a la fi del segle xviii, o la constància des del segle xv a l'inici del xix en l'ús dels procediments extrajudicials de les sentències arbitrals d'*àrbitres-arbitradores* i de les *concòrdies*, un procediment habitual per posar fi als conflictes territorials i de drets entre els pobles al segle xviii enfront de les sentències de la Reial Audiència i Intendència.

Disposaven, per altra banda, d'un control de l'actuació dels oficials senyorials, que havien de purgar taula i respondre de les seves actuacions davant la *Vista General del Marquesat*. En els segles xvi-xvii, les comunitats ens apareixen a les cerimònies de preses de possessió del marquesat com a coparticipants: hi actuen en un pla d'igualtat, hi exigeixen al nou duc el jurament dels privilegis i de les llibertats abans de prestar-lo elles i són els seus representants els qui li lliuren la possessió del marquesat.

Malgrat tot, existeixen uns quants nivells i capacitats d'actuació jurídicopolítics. Les *comunitats de vall* disposaven d'un poder supracomunal ben definit (*Vista General de la vall, Bon Consell o dels Vint-i-quatre i braços de Cort* amb poder judicial inclòs; capacitat de pactar amb les valls frontereres, és a dir, les *patzeries*, etc.) a les valls d'Àneu i de Cardós (i la vall Ferrera, fora del marquesat) i en general, totes les valls axials a partir de Rialb. Per a unes altres valls més petites (Àssua, Vilamur, baronia d'Estac, Plan de Corts, etc.) no disposem de testimoniatges d'una organització supracomunal tan desenvolupada (cosa que no vol dir pas que no hi fos; o, potser s'havia perdut?) o veiem com aquesta es va formant al llarg dels segles moderns (Sort - batlliu de Sort); en uns altres llocs puntals (zona senyorial de damunt de Gerri, Salàs, etc.) sembla que les comunitats no assoliren uns nivells semblants o, a escala local, no disposaven del mateix grau de llibertats.

Tanmateix, el marquesat de Pallars, malgrat l'esquarterament territorial, va arribar a quotes de poder comunal superior al d'unes altres senyories. Les necessitats bèl·liques del rei i dels Cardona els anys 1484-1487 permeteren la recuperació i la conservació dels privilegis anteriors als intents de coacció de les comunitats per Hug Roger III. Però el 1491, la correlació de forces que possibilitava la reunió del Parlament, el Consell General o la Vista General medieval amb el comte de Pallars (la necessitat del comte de convocar les comunitats per rebre els pagaments) a causa de la conversió de la talla o quístia en un pagament fix per foc o casa. Malgrat això, les comunitats recuperaren protagonisme des de 1575 gràcies a l'endeutament a *obs del senyor*. El control, l'administració, l'arrendament de les rendes senyorials del marquesat i la disponibilitat d'aquestes en diners en efectiu per tal de pagar les pensions dels censals van revifar el protagonisme del Consell o Vista General. A les poques actes i referències conservades s'observa com aquesta Vista s'anava estructurant com un veritable Consell de la Terra.

L'EVOLUCIÓ

Tot aquest enquadrament judicial, militar, polític i de relacions socials que hem exposat fins aquí no és pas considerat pels grans juristes catalans dels segles XVI i XVII. A mesura que les comunitats, des de 1487-1515, guerres del Pallars i del vescomtat de Castellbò, es vagin incorporant sota el domini reial a un procés que va més enllà de la dècada de 1580, aquestes llibertats entraren en contacte amb la base jurídica predominant a Catalunya i hi toparen; sigui dit això amb tota prudència perquè queda prou diàfan que dins de Catalunya existeixen unes altres dinàmiques que cal afegir a les ja conegudes dinàmiques senyorial i emfitètica: la dinàmica de les comunitats enfront dels senyors i del rei, encara que sovint adopti formes de resistència col·lectiva en nom de no innovar un passat i un present lliure i de *llibertats*.

La contraposició entre la realitat del Pallars i els comentaristes dels *Usatges* i els juristes clàssics (Marquilles, els autors recollits dins *Antiquiores*, Cáncer,⁴ etc.) m'ha permès marcar tant

4. *Antiquiores Barchinonensium leges, quas vulgus usaticos appellat*, Barcelona, 1544; MARQUILLES, J., *Comentaria super usaticis Barchinona*, 1448; CANCERII, Jacobi, *Variarum resolutionum juris universalis caesarei, pontificii et municipalis principatus Cathalauniae*, pars tertia, 74, Barcelona, 1760 (primera edició de 1594; tercera, 1608).

les diferències com les dificultats d'integració en la codificació general. Les comunitats més exposades a l'aplicació de la «base jurídica catalana» són les de jurisdicció reial, els quarters de Tírvia - vall Ferrera i Rialb - vall d'Àssua. Així ho analitzo, dins la problemàtica relacionada amb la vall rònega de la Ribalera i dins la condició dels emprius i dels drets col·lectius sobre un terme. La sensibilitat mostrada per un Jaume Càncer envers les facultats i els drets dels pobles de Tírvia, Burg i Ferrera no se sustentava pas en un reconeixement del caràcter específic del franc alou, sinó en la possibilitat de demostrar fefaentment la continuïtat d'aquells usos a partir d'una pràctica immemorial, regulada per les lleis catalanes. Càncer, a l'inici del segle XVII, ajuda a fixar la normativa recollint la doctrina elaborada pels comentaristes dels *Usatges* i incloent aquesta problemàtica dins el concepte de servituds. Parteix de la presumpció del domini senyorial sobre les terres no posseïdes per ningú (pastures i boscos) pel fet que totes estan situades dins els termes dels castells. Les comunitats poden pretendre la possessió si demostren que han conservat els drets d'ús sobre les pastures, llenyes i les fustes. A partir d'aquestes premisses, les pastures són «communia vicinorum».

La col·lisió entre la condició d'un franc alou i els amplis ventalls de llibertats, generalment recolzats, els uns i els altres, en el costum més que no pas en el reconeixement de textos escrits, i el «dret general català» s'inicia al principi del segle XVII. Pel que he pogut esbrinar, el vescomtat de Castellbò, de jurisdicció reial (quarters de Rialb - vall d'Àssua i de Tírvia - vall Ferrera per al Pallars), és el primer lloc on la normativa consuetudinària entra en contradicció amb el dret codificat pels juristes catalans. Com he dit, les comunitats respongueren amb l'estratègia de cercar un suport al costum en el pagament de la quístia o talla, un dret que ni en l'origen ni en la pràctica quotidiana no tenia res a veure amb un suposat caràcter emfitèutic. Aquesta estratègia transformadora del franc alou en una emfiteusi hipotètica apareix puntualment a la primera capbreuació del marquesat de Pallars (1668-1669) aplicada al concepte més ampli de llibertats. Però, encara durant el segle XVIII, les comunitats parlen i sobretot actuen sota la condició de franc alou i els emprius, els drets, les facultats i els usos col·lectius considerats com a gradients de propietat (marquesat de Pallars) o equiparats a una emfiteusi (vescomtat de Castellbò) omplen tota la documentació.

Però des de la dècada de 1770, un nou perill afecta les comunitats: la consideració de les facultats i dels usos col·lectius com una comunió, i, per això mateix, susceptible de ser trencada. És perceptible sobretot en la qüestió de les pastures col·lectives sobre les terres particulars. Les comunitats, ara, en un pas més, trobaren l'estratègia jurídica defensiva en aquella equiparació amb les servituds feta per Càncer a l'inici del segle XVII. Tot plegat, ben lluny del franc alou primitiu.

També, la contradicció entre la pràctica col·lectiva i la realitat jurídica catalana esclatà amb força arran de la transformació dels boscos amb propietat privada (duc de Medinaceli/pobles) a partir de 1859, un aspecte que analitzo a l'apèndix.

De fet, el resultat de la guerra de Successió fou el que precipità el tombant, obrint una etapa desfavorable a les comunitats. La situació tendí a canviar gradualment a causa de l'actuació del duc de Cardona, que emprava l'Audiència Reial per tal de recuperar les rendes senyorials perdudes per l'endeutament ducal de 1575-1610 i el pagament d'una talla, quístia o fogatge que s'havia anquilosat en una relació favorable a les comunitats. Això i els allotjaments, la fiscalitat

reial, la guerra contínua i el cadastre inauguraren un període (1659-1744) caracteritzat per l'increment de l'endeutament comunal, la pèrdua de població i una minva d'alguns privilegis que havien estat en plena acció.

A través de la Reial Audiència, l'aliança entre la monarquia i el duc de Cardona després de Medinaceli, trencava qualsevol correlació de forces favorable a les comunitats. Fins i tot la Reial Intendència arribà a qüestionar la propietat comunal dels boscos de jurisdicció reial (bosc de Sobac, etc.), totes les regalies menors sobre aigües, mines, herbes, sal, etc., i la capacitat de les comunitats per imposar béns i fer penyoraments. Aquesta lluita va provocar el revifament de les solidaritats col·lectives a la vall Ferrera, els pobles de la qual arribaren a posar en comú tots els seus boscos els anys 1765 i 1769-1771 a fi de crear una farga comunal de la vall, i, també, una revitalització de l'organització supracomunal malmesa per la Nova Planta, el ressorgiment d'uns síndics de la vall que substituïren els braços de cort i la creació de normatives comunes a tota ella; uns aspectes als quals dedico un ampli capítol.

També la derrota de 1714 explica la intensa explotació de la *fusta del rei* en règim d'*asientos* dels anys 1717-1740 contra tota classe de llibertat i dret de les comunitats. La recuperació de les rendes senyoriales pel duc el 1684, les sentències favorables al mateix duc en la qüestió de la quístita, talla o fogatge i les actuacions posteriors arran dels decrets de Nova Planta intensificaren l'expropiació de la capacitat governativa, penal i jurídica de les comunitats. A més, van constrènyer la llibertat de les finances municipals i la llibertat de decisió econòmica de tota mena d'aquelles (reglament de Propis i Arbitris de la dècada de 1770 detallat per a cada poble, producte de les enquestes de 1760, per exemple) i, a l'últim, van esberlar de soca-rel una evolució segura de la Vista General cap a una major estructuració del poder de la terra, a l'estil de les veïnes valls d'Andorra.

Tanmateix, les comunitats crearen nous mecanismes de resistència. Així els consells no van desaparèixer ben bé i, tot i no tenir un suport institucional, l'actuació continuà durant el segle XVIII amb les reunions de la Vista General del Marquesat, dels administradors de la vall d'Àneu, dels síndics de la vall Ferrera i de les juntes de regidors de la vall de Cardós; i els corregidors de Talarn ho han d'acceptar. Però han perdut aquella capacitat i transcendència politicojurídica que els feia ser presents més enllà dels seus propis límits. Les comunitats passen de ser les protagonistes del seu destí a estar a la defensiva.

D'altra banda, les comunitats van continuar amb moltes de les pràctiques seculars en defensa del lliure ús dels seus recursos naturals (herbes, pastures, boscos, ferro, sal, etc.) tot intentant de trencar l'aliança entre la corona i el duc i d'establir aliances verticals amb el duc, tant en defensa del lliure ús de l'aigua (dècades de 1750 i 1760), com de les pastures (la qüestió dels vedats o tancaments de terres, principalment en la dècada de 1770) o de la fusta (sobretot el 1787).

De fet, una nova dinàmica va quedar establerta d'ençà de la dècada de 1770, que va cristal·litzar una aliança vertical en la qual la defensa de les comunitats, la defensa dels drets col·lectius i la defensa de les relacions feudals van començar a anar unides en front dels oficials reials, o, més ben dit, de l'Estat, aquest clarament més obert i permeable a les relacions socials individualistes.

La meua investigació acaba amb una incursió al segle XIX per veure la disgregació definitiva dels béns comunals per l'acció de l'Estat i la propietat privada. Desitjo que aquest estudi sobre l'existència i la persistència d'una dinàmica comunal al llarg dels segles XV-XVIII serveixi per a aprofundir el tema de les diverses Catalunyaes en el sentit donat per Pierre Vilar i Eva Serra a les seves investigacions.